

אמי יהודית — זוהי „בת־ישראל“ בתכונתה ובחיותה. לפנים, בימי עלומי הטובים והאידיאליים, הייתי אוהב להתמוגג בהרהורי־שירה על דבר עינוייה, סבלנותה וגבול־עולמה ולחזות בה סמל „האשה העבריה“, כמו שמתארים אותה סופרינו ממין הידוע. ויש גם שהייתי מציגה בדמיוני מול אבי, לאמור: הוא הנהו שלום גציל המלמד יתו לא, אבל היא — היא צנועה, היא כשרה, היא סבלנית, היא מסורה לבעלה ולילדיה, היא... באחת, היא — „אשה עבריה!“

עתה... עתה — לא כלום. „אשה עבריה“ — בוודאי: יהודיה עניה סובלת יסורים.

היא גוצה: פניו הולכים ומתקצרים בתחתיתם ומלאים גומות קטנות, עקבות מחלת־אבעבועות. חזה נופל, עיניה לא גדולות, רכות, גלשחירות הרטובה של אישוניהן נוצצת איוו הגדת יגון אגלת לב.

כשהייתה נערה — סיפרה לי פעמים רבות — היתה לא מכוערת וגם אהבה לצאת במחולות, אפס מחלת־האבעבועות, שחלחלה בה בשנת השבע־עשרה לימי חייה, וחיה אלה גופם — חיי־יתומה בבית גולדה הקפדנית, אשת ר' ברוך ע"ה — סללו ממנה גם את יפיה גם את עליונותה.

אביה ר' ירמיה ב"ח היה למדן גדול, חולה־שחפת, היא נתייתמה בקטנותה, ואף שקרובתה היתה גולדה ולא ר' ברוך קרובה, בכל זאת עלתה לו לר' ברוך בקושי הסכמת זוגתו, לאסוף את היתומה אל ביתם. הם היו חשוכי בנים, אך עסקיהם היו תמיד ברע מפני „שגעות־הי“ של בעל־הבית, אולם לאחרונה זכרה המחגה, כי לפה המיותר יש גם ידים עזורות — ועשתה רצון בעלה.

בימי מחלת אמי נלחם „אביה הטוב“ בכל כוחותיו עם הסכנה — ויוכל לה. ואולם כששבה החולה לאיתנה ונתנה אל לבה את תארה ומצבה — בחרה מוות מחיים.

אפס קולו העדין של גואלה ומצילה לא חדל לנחמה: — אל תיראי, בתי, אנכי לא אתנך ל„עם־הארץ“! והוא הקים הבטחתו.

בליל־שבת אחד — והיא אז עלמה בת־עשרים עומדת בשידוכים, אך בלי הצלחה — הביא ר' ברוך אתו מבית־המדרש אורח ליטאי צעיר לאכול על שולחנו, כמשפטו כל הימים. בתוך הסעודה התפלפל, הוא והאורח, בדברי תורה, וכששאל ר' ברוך את אורחו למצבו, הודיע זה שפניו הנהו אחרי שיצא האורח מן הבית והלך ללון בקלויז, נתן הוא אביה המיטיב, מבט חנון בה, ויאמר:

— אברך יפה, „מתנגד“... אבל יודע את הנקודות השחורות. והיא הבינה. הוא, אמנם, לא מצא חן בעיניה, עיני עלמה, מפני שהיה לא־יפה וגם מבטאו הליטאי היה מורח באזניה. אך כלום תחוה היא את דעתה? וכי היא עוד תתפנק? כלום בעל־עגלה או סנדלר טובים הימנו? כלום צריכה היא להיות כפית־טובה ולהרהר אחרי מעשי ר' ברוך? אם „הוא“ מוצא חן בעיני ר' ברוך — מסתמא הוא יודע!

ולא ארכו הימים חוג חדש, בלויית כל דרי העיר ותוסים ושושבינים ונרות דולקים ור' חננ' נתן מרא דאתרא, ניצב אצל גל האשפה שבחצר־הקלויז תחת וילון מרוקם, פרוש על ארבעה כלונסאות. מול טוב!

אבי הוא אדם בעל קומה ממוצעת וגסה, שרטוטי פניו מגושמים, חוטמו ושפתיו עבים, עיניו אמוצות-אפורות וזקנו ירוק-צהוב. בימי עלומיו היה מרבה לעסוק בזקנו זה לסרקו ולעגלו — עתה הוא גדל באין מפריע. בתורת-החיים שלו כתוב: הכל כמנהג-הסביבה. עם חסיד-תתחמד ועם משכיל תתמשכל. הוזה רך כקנה, ולפני „נגיד“ — כדונג.

הוא אוהב את עצמו וחס על ערכו ביותר, אבל בנקל הוא מתכוון, מתרגל, מסתגל. שאיפתו היותר רצינה היא: להיות גם הוא איש בין הבריות, בא בין הבאים ומדבר בין המדברים... הוא יליד ליטא. את אביו שואב-המים המחוסר-לחם לא ידע, כי מת עליו בילדותו. אבל, למרות דעתו את האמת, הוא חושב לו לחובה ולנכון בצד במקום שאין מכירים אותו, להתפאר בכבוד-משפחתו ולספר לכל, שהוא מגזע גברים ורבנים, וה„גדול“ ממנסק-או-ה„אדיר“ מקובנה קרוביו הם. גם הוא, כאמי, גדל „יתום“, יולדתו, שאחרי מות אישה נשארה אלמנה שוממה, ו„תחייה“ את נפשה ממכירת פול ועדשים מבושלים, שלחתו מביתה. ויתע הנעזב והמשולח ברחובות, מעוטף בסמרטוטים ועטוף ברעב, ואיש-איש דואג לו ומכה על שאינו יודע את ה„קדיש“ כראוי. אחרי שגורש מן ה„תלמוד-תורה“, התחנך ב„שיבות“ הגדולות, שבערי ליטא הקטנות. אחרי שלמד למדי את האמנות להתרפס לפני הכל ולהונות כל איש, אף את מי שאין לו כל שייכות אליו, ואין צריך לומר את ראש-השיבה, המשגיח, נותני לחמו ובאי הקליות, לעשות תעלולים לחבריו, להתכבד בקלונם ולקנות לבבות בהתפארות-תמידית, ש„מתמיד“ הוא בלימודו מאין כסוהו. — נהיה משנת החמש-עשרה לימי חייו למלמד תינוקות בכפרים, כלומר: לחוטב-עצים, שואב-מים, נושא עביט של שופכין, נותן חציר לבהמה וממלא-מקום-מטרה לרגשיהשררה של הגברת הכפרית — הכל כנהוג. אחרי שעמד במשרה זו ארבע חמש שנים, מלאו לבו לנסות את מזלו בנכר ונדד לערי הנגב ברוסיה, נפעל מסיפורי-הנפלאות, שסיפרו בימים ההם כל המלמדים השבים לביתם בליטא מ„מרחקים“, כשבא לעיר צ, נשאר שם, בקחתו את יהודית אמי לו לאשה, או יותר נכון, בהילקחו ליהודית אמי לאיש.

גישואי אבי, כמו נסיעתו לארץ נכריה משולל ידיעת איון אומנות או מדע, היו, כמו שאומרים, מעשה בעל-מא, בלי חשבון-הנפש, בלי מטרה ניכרה, שלא מדעת. ובכן, כשגדמו כל-יהומר המתופפים, נתעורר הדומה-למלך וראה לתמהונו, כי... הוא אסור בעבותים! אז נקבע הרעיון במוחו, שיש פה איון תרמית מסתתרת. לו נדמה, שהוא קיווה תמיד לגדולות — הוא הלא נסע למרחקים, הוא היה „צפור-דרור“, עשה כל מה שלבו חפץ, ועתה — חותן זר, חסיד שוטה, חותנת „ארורה“, אשה מכוערה... מאין כל אלה?

ויתקצף.

פלג-גופו ראה את התפרפרו בכלוב — ויצא לבו. היא הלא לא רימתהו, היא ניתנה לו כדת משה וישראל, ומה הוא רוצה? מה הוא מתרגז? מפני מה פניו נועמים?

ושני הצדדים, שבאמת לא טעו במקחם, לא שבעו רצון. ר' ברוך, אחרי שהיה אנוס שלא לקיים את הבטחתו ב„תנאים“: לתת מאה רובל נדוניה ובגדי שבת ויום-טוב כמנהג „בעלי-בתים“, נוכח, כשראה את כל מעשי הנקמה, שהליטאי עושה לחברת-רבחיים החפה מפשע, כי „מתנגד גמור“ הוא... ומצב הענין הורע מיום ליום. עקרת-הבית, גולדה אשת החיל, נרגנה על „הפיות האוכלים חינם“ עד לבלתי נשוא. להישאר בבית ר' ברוך לא היתה לה „זוג“ שום אפשרות, והתמרמרותו של האברך היה לה במה להתגלם. לא פרוטה אחת, לא בגדים ואף לא מזונות!

הנשואה הצעירה התענגה ב"ירח־זהבה". היא "החלה להביך" פתאום את כל עוונה הגדול, את כל אשמתה הנוראה. לפני מי ובמה חטאה — על שאלה כזו לא היתה יודעת להשיב, אבל היא חשה מאד בחטאתה. היא שתקה. בשביל שלום גציל שלה היתה מוכנה לבוא באש ובמים, לעבוד למענו כל עבודת־פרך יומם ולילה, אך ישכח־נא חטאה הגדול לפניו...

נפלו המגדלים! גם בתחילה לא היה, אמנם, נעלם ממנה, שהמונחות על שולחנה של "פלוגית" אינם אלא הבטחה בלבד, שכל עמלה במשך עשר שנים רצופות בבית־המוניגה, כל תלאותיה יומם ולילה בטיפול עם השיכורים, כל עבודתה, ששללה ממנה את הכל, — כל אלה לא יזכרו ולא יפקדו מלפני גולדה אומנתה; אולם היא קיוותה, כי מאת הרובלים, הנזכרים בה, "תנאים", יבואו לה לישועה. היא לא ידעה עד כמה התמוטט מצבו של איש־חסדה והיתה בטוחה, שהוא לא יחלל את דברו. היא חלמה חלומות־זהב: היא תעשה איזה עסק קטן, חנות־מכולת... היא תהיה המפרנסת, בעלת־בית לעצמה, והוא — אברך־משי, כבודה ועטרתה... וכל זה כלה, בעשן. שניהם מחוסרי־כל, "מתים שנים במתולות־המחנים", והוא עוד אינו מסית אותה!

אולם הוא הסתפק בזה, שמירר את חייה, שאיים עליה, כי יעזבה והיתה ל"עגונה" עד עולם.

השכנות טובות־הלב כבר התחילו להשתתף בצערה, לעורר מספר באזניה על מזלה הרע, לקלל את המשומד ימח שמו, את ה"נחש", גולדה הטובה, שהיא חייבת בכל, וגם לרגן אחרי ר' ברוך עצמו, שגם "בחטמו הוא — זבובים במחילה מכבודו".

העגונה־לעתיד קיבלה נחת מכל הצדדים.

ואולם "המתנגד הגמור" לא הפיק את זממו. ר' ברוך לא שם לב לאזהרת אשתו, שאימה עליה, כי "יקבר בתכריכים זרים", והתפשר עם "חתני" בשארית יכולתו: נתן לו חלק מספריו, הניח לו שטר־ירושה על "מקומן" בקלוז והשתדל בכוח־היכדו על בני העיר לאסוף לה, ליטאי שלו, חדר־ילדים ל"זמן" הבא.

ומאז יושב אבי על "כסא המלדות" עד היום הזה.

ב

אבי לא אהב ללמד את תלמידיו בביתו והיה בוחר תמיד לשכור חדר בבית זרים. מעוננו היה "לול של תרנגולים", שכור ברובל לחדש. אמי היתה גלמודה. במנהגי הבית השתדלה להראות לאבי, שהיא אינה כפלוגית וכאלמונית, שרק להוציא הן יודעות ולהכניס אין אתן; היא אשה אחרת. היא משתכרת פרוטה, בעלת פרנסה, מוכנה לעשות הכל, לעבוד כל עבודה, איוו שתהיה. היא השיגה נוצות למרוט, שמלות לכבס, נערות קטנות ללמדן, "סידור ותחינות", ובימות החורף עוד היתה עוסקת בשחיטת אוזים למכירה או בקצבות, אם לדבר בלשונה, כי כן אהבה לננות עבודתה זו: קניית האוזים, פיתוםם וכל הטיפול הרב שאחר השחיטה — בשם "קצבות", כלומר: מלאכת גברים!

גם עד היום לא חדלה במידה ידועה אותה ההשתדלות "לתת הכרה בלבו" מצדה ואותה "עקימת החוטם" מצדה — עתה, שהם חיים ביחד זה יותר מעשרים שנה, עתה, שרגילות ממושכת ישרה הרבה הדורים, ומכל שכן אז...

הרבה ממעשי אבי לא ישרו אז בעיניה היא, חניכתו של ר' ברוך ע"ה, וביחוד "קלותו" והיותו אחד בפה ואחד בלב. האומנם יצדק באמרו, כי מחויב אדם לצאת ידי חובת חבריו? יותר מחובת המקום, כלומר, להיות זחיר בשוק וקל בבית? האומנם כך כתוב בספרים? ור' ברוך — מדוע לא דיבר הוא כזאת?

ואולם, אפילו אם נוצעה לפרקים להעירו על איזה דבר, היתה הערה זו נושאת עליה חותם התרסקות של אשה, מה

שהיה מביאו לידי כעס. הוא היה, גם בדבריו ובתנועותיו, אוהב להכעיסה כמה שמהלל נשים אחרות ונהנה מכעסה זה, וגם היה מגלגל הדבר ומביא לידי כך, שלא יהא יושב בית, ביחד בימי החגים.

בני-אדם, כידוע, מדברים ברוך-לב נעים על עברם בכלל וביחוד על ילדותם. היסורים, שסבלו אז, נשכחים מרוב ימים והרשמים הנעימים שקיבלו, הרי הם מתגדלים ומתהדרים ומשתפכים בלבותיהם כסמי עדן. לא כן אנכי עמדי. צורת עברי בכלל מכוסה פעיני זכרוני בהרחול עמוק, נרפש וכפוי כגיגית, והעובדות הבודדות, שנתמלטו מתוך ההפיכה ושאני יודען יותר משאני זוכרן, — מלבד שאינן מתקרמות עוד ומעלות בשר כדי להיות לגוויה אחת, הן שחורות וכבדות עד מאד.

מלאכי ילדוטי מרחפים לפני ועיניהם — דמעות דלוחות גדולות; קול כנפיהם משמיע איבה ועזובון, קול ילד גוסס, קול אפרוח קטן, שעזבתו אמו כשהלכה לבקש פרוסת-פרנסה. לפני המלאכים הללו מפיקים יגון, שעמום, צער — צער עמוק ונוקב עד התהום, צער קהה ומהול ברפש, צער עד אין קץ ותכלה, עד סוף כל הדורות...

אמי היתה הולכת לרגל עסקיה ועוזבתני על ידיה של בעלת המעון, ותביעותי לאכילה היתה פורעת באופן זה: לוקחת מעט גופת ופרוסת-חלה, כורכת אותן ביחד, לועסת בשניה ונותנת בכנף מטפחת דקה, קושרת את כנף המטפחת בעניבה ונותנת לתוך פי למוץ.

לא טוב מן המאכל הזה היה הרפש, שהייתי מאסף בחפני הבגואלות, כשזכיתי כבר לזחול על הקרקע הרטובה. וצלם דמותי כשהייתי בן ארבע הוא מעין זה: ילד בעל פנים נפוחים ומראה גויל להם. הגוף המגואל והבלתי-טבעי נתון בכתונת כעין שק ארוך ופרום. הרגלים הקצרות יחפות. על הכתונת ממעל מתנוססת לתפארה טלית קטנה מצויצת. על הראש המכוסה במטפחת (גילוי-הראש — עבירה חמורה, אבל כובע — חמש-עשרה פרוטות של נחושת!) "תפילה של ראש" חקוקה מתפוח-אדמה, מעשה ידי אבי להתפאר, ו"תפילה של יד" כונו מהודקה היטב בתעט לאזורעי, ואני מתנועע בלי הרף, פי מלא זמזום משונה ובכף-ידי אני מכסה את עיני כגדול שקורא: "א-ח-א-א-ד", ובאותו רגע אני אורב לרושם, שאני עושה על המביטים בי.

בוקר של יום-טוב. אור. שמש-סתיו בוקע בשמשות החלון האחד אשר לחדר-מעונם הקטן של אבותי. הרצפה ממורחח בחימר צהוב; גם התנור מסויד מחדש. ניצוצות של מנוחה כאילו מרחפים באויר. הג... השולחן מכוסה מפה לבנה. ממעל למשקוף-החלון תלוי וילון לבן. אבא בבית-התפילה, ואמי, בשמלת קנבוס, יושבת סמוכה אל השולחן וקוראת בשים-לב את "שמחת הנפש". עצבונה וכאב-לבה על שלא הלכה לביתה המדרש הולכים לאט-לאט וכלים, ובמקומם מפעפעת בלבה השמחה על הרעיון הנמצא בספר הקדוש, כי מצוה גדולה היא לשבת בית ולהשגיח על הילדים. ה"רבוננו של עולם" מצא בכל מקום אשר תדרשנו. גדולה מזו היא העבירה, שעוברות הנשים כשהן מתאספות בבית-ה' ומבלות עתן בלשון-הרע וקנאה... למשל, כמרים זו, בעלת המעון, שהלכה עם מנדיל אישה לשם, ומלומדת יודעת לקרוא בסדר-התפילות הלא איננה... אלא מה מטרת הילוכה? —

המיית לבה הולכת ומשנה מעט את קול קריאתה, שנעשה יותר נוגה ונלבב, יותר בכייני ומייבב. היא מוסיפה להגות ברוע-לבה של מרים ובטוב-הדגים שקנתה בערב-החג, וקוראת המעשה באותה האם של התנא הקדוש, זכותו יגן עלינו, שרצתה לרחוץ את רגלי בנה התנא ולשתות את המים...

מתחילה אני יושב בקר-זוית ומרתי אקטנה מתפלצת: כל הפצרותי, שהפצרתי באבי לקחת אותי אתו לבית-המדרש, עלו בתוהו. ואני הלא יודע "קדושה" וברכות. ומה בכך, אם יתף אנכי? ניסייתי, אמנם, להביע את מחאתי בהתגנבות מן הבית

וברדיפת צנחה אחרי אבי ההולך — ולא שבתי ריקם: נחתה עלי ידו.

לאחרונה משתנה מצב רוחי. אני קם במהירות, בהתעוררות ובפנים רציניים רצינים. חוטף את הכסא הסר-הדופן שבמעוננו ומעמיד בלב-החדר — הרי "בימה"; במטפת אמי האדומה אני מתעסף כולי — הרי טלית. ואת מעטפת הצואר של אבי, הארוכה והצרה, אני מגולל בדמות ספר-תורה, מגפפה, מגשקה, סובב את הכסא בפה מלא "ניום-ניום-ניום" ובריקוד של מצוה. חי אני בעולמי!

השמש צוהל ושופך את קרניו על הכל. שעות-הקיר, המקולקל קצת, מטקטק במהירות מעוררת שחוק. השעה האחת-עשרה, זמן צאת היהודים מבית-התפילה. אמי מפסקת קריאתה וקמה ממושבה במלמול "שלום גציל". היא מעלתהו בדמיונה וזוכרת, שטיפל הרבה בזקנו לפני לכתו לבית-התפילה. כחצי שעה עמד לפני שבר-הראי המדובק בחימר אל הכותל. מבלי משים הרי גם היא פונה אל מקום הזכוכית המטושטשת ומיטיבה את שערותיה מבעד הינומתה. פתאום היא מרגשת בי. נחל-עדנים משתפך על כל שרטוטי פניה המרודים:

— אוי, חכמי היקר! אוי, בכורי החכם! חכם כזה הלא לא ימצא בכל העולם... זה הילד תנא גדול יהיה... לחקות ככה... עלוב... לבית-התפילה רצה... נחמדי... מזלי הטוב... אל תוסף לבכות, בני... הלא אביך הכך... אביך ולא אחר... יחף, עלוב... ועתה יבוא ויראה את משחקיך... השתחק בני, השתחק... מהרה נאכל ארוחת-הצהרים...

אני מתלהב עוד יותר. והיא, כשהיא משוחחית עם עצמה על הצורך הגדול לקנות סנדלים לחכמה, משימה כפות על השולחן, מתקנת כל הצריך, מסתכלת שנית בראי ויושבת על מקומה.

מראש המשעול מתחילה להיראות עדת בריות. אלה הם השבים מבית-התפילה; יהודים כפופים ומדושני עונג מזמירות החזן, מדברי הריבות שבקלויז, מהחלוק של יום-טוב ועתידות הסעודה, הולכים ומשוחחים שיתת ארצי; אברכים תישים נושאים שקי טליתותיהם המרוקמים תחת אצילי ידיהם וסרוחים אחרי נשותיהם הצעירות, העדויות בכל מיני קישוטים; נשים פטפטניות מסיימות שיחותיהן ונפרדות, וכרגע הן נפגשות וטופפות יחדיו כבתחילה, — קשה להן להיפרד זו מזו ולהרגיע את הלשון; ילדים רזים וחולנים נושאים סידורים עבים בידיהם, תהלוכה נהדרה!

דומיית-צפיה בביתנו. עיני אמי נתונות בשמשות-החלון, תועות ומחפשות. פניה מפיקים טרדה ומין תוחלת, שמתחילה כבר להיכזב. קשה לה להתפשר עם הרעיון... הן היא טרחה כל-כך בשבילה, והכל עלה לה יפה, ברוך השם, הכל אפרי ומבושל לא גרוע מאשר אצל כל היהודים.

ואולם הוא לא יראה!

הנה נשמע קול מרים כשהיא מספרת עם רעותה. הפטפוט שוטף כנחל. ה"צימס", הגבירה... רוטונדה... סוף-סוף הרעה עוזבתה מלווה באזהרה גדולה, שלא תשכח לבוא בצהרים "לעשות ברכה"... היא תחכה!

ואבי איננו.

הנה ר' שמעון צעקן, זה המאחר תמיד לצאת מבית-הכנסת, גם הוא עובר. הרחוב מתרוקן. עוד איש אחד שפיגר, אבי

גם זה אינו הוא. אמי אינה גורעת מבטה מן החלון. היא נקפאת. אני מתקרב אליה. לחיי נוגעת בלחיה הכחוושה. אגל-דמעה גופל מעיניה על קצה שפתי ומתגלגל ויורד...

אבי איננו!

הדלת סובבת על צירה. מרים, מסורבלת בשמלתה החדשה, ממנדיל, מתהדר בצילינדר הגבוה, באים בשאון גדול. אמי ממחרת אל חדרם. אני אחריה.

— חג טוב לך, מרים! חג טוב, ר' מנדיל! מרים, וכי יודעת את, הן אני לא ראיתי עוד את שמלתך החדשה. בבוקר

הייתי טרודה ולבית-המדרש הלא איני הולכת, ברוך השם! אין לי מקום לעמוד עליו שם... רצוני לומר: אין על מי לעזוב את ירמיה שלי... המ... אטון יקר... תבלי ותחדשי, מרים! את שלום גציל שלי לא ראית?

— אהא, פקחית, לשלום גציל שלך יחרד לבבך! — מתחלת הרעה בקול של חכמנית עליזה.

— אל תדאגי, יהודית! — ממשיך מנדיל את חכמת אשתו — הוא לא יהיה רעב, חלילה... הוא הלך אל קצין בין קרואים רבים...

— הלך? — מתרגשת אמי וקולה רועד.

— ומה בכך? — תנחמנה מרים — לי לא היה איכפת כלל, אם היה מנדיל שלי עוזבני ומסובב בבתי-זרים לבקש כיבוד! חי נפשי, לא הייתי דואגת כלל... ילך לו... ואת, לכי לאכול ארוחת-הצהרים.

— איכה! בלעדיו! מה, וכי „גויה“ אנכי לישוב ולאכול ביום תג בלעדיו? אה, הדגים יצטננו, יתקלקלו...

— ידע לו! — מוסיפה מרים לטעון...

ואמי שבה על עקבה ויושבת על מקומה הראשון. ב, שמחת הנפש אינה קוראת עוד. כל הגה לא תוציא מפיה. מן החדר השני נשמע צלצול הקערות והכפות וקולה של מרים, מספרת עם בעלה. אני, החרד להתנועע ולהוציא הגה, נושא עיני רגע אל ההלון ורגע אל אמי. אני נכלם מן העוולה, שעשה אבי. תורת עזובה. כל דבר-שחוק אינו לוקח את לבי, ילדת שכנתנו מביאה לי את בובתה ללמדה „ברכת המוציא“ ואני הודפה באיבה.

— לכי אל אמך!

הדממה לובשת קדרות, אכל... — — — ותרדמת-יגון נופלת עלי.

ופתאום אני טובע בים של נשיקות:

— ירמלי, בני, תנאי, חכמי... אתה תאיר עיני... עמך אין צורך לי בשום דבר... ילדי — — —

ג

בימות החורף הקשים והקרים ביותר היתה אשה עלובה זו מובילתני אל חדרו של ר' ישראל מלמד-דרדקי באותה עגלת-החורף הקטנה, ששימשה לה להובלת שמלות-לכביסה אל הנהר. ר' ישראל, שהיה בטוח כבר, כי בקור כזה לא יתאספו תלמידיו לקחת לקח מפיו (בני בעלי-הבתים — מפונקים, ובני העניים — ערומים), היה שוכב לו „כמלך“ על מעל התנור הפושר. לכבוד „גברתו“ — אמי — היה יורד בלי חמדה ומתגרד וקורא:

— אה, בקור כזה, בקור כזה... מסירות-נפש... מסירות-נפש

בפועל ממש. הן... אני אומר תמיד: יהודית! תניכתי ר' ברוך, זכרוננו לברכה... הן... ובוזה שמעי לי, יהודית... אני אומר תמיד: אין דבר הולך לאיבוד, אין דבר עובר לחינם בהאי עלמא, אני אומר... הן... ועוד אני אומר, יהודית: לך אין מה לקנא בקצין... הוא לוקח „מלמד“ לעצמו, משלם חמשים רובל לחדש — ובניו „גויים“ הם, חמורים, „עבריי“ לא ידעו... במי יש לקנא? — כך יש לקנא... ואני מקנא... הלואי והיה אלוט שלי החלק העשירי מבנך... ולך אין מה לקנא בקצין... הבל העושר... אט...

— פה... — מתפנקת אמי ואינה חפצה בעושר ובקנאה —

ברוך השם... איני חוטאת... אבל מה, ר' ישראל, הבאמת יש תקוה, שלא לשוא אני טורחת? ..

בחוף — חורבן העולם: קרה, סופה, שלג. אמי עומדת בבגד-קיץ קרוע; המטפחת החמה שעל כתפיה רטובה ונקובה. היא רועדת מקור ומהתרגשות פנימית, ואזניה קשובות לסיפורי המלמדת שלה (אשת ר' ישראל), שקופצת ומתארת את „מעלותי“. עיניה מתרחבות ונרטבות, והיא מנקה אותן בקצות שמלתה הנרפשה.

הרוח הומה, מתקצף, מסתער. ור' ישראל, בחושך-החורף, עומד ומתפלסף ומתעמק בחקירה, שאין דבר הולך לאיבוד בהאי עלמא, אפילו הדבר היותר קטן, לכל יש מקום. הכל ספור, מגוי, הכל צפוי...

— נו, ירמיק, — הוא מתעורר לאחרונה — קחה-נא את החומש לקרוא „תרגום“. תשמע אמך, תשמע... היא ראויה לקבל נחת ממך...

החייחסותו של אבן אלי היתה אחרת. רגשי אהבה מיוחדים לא חש אלי, ועם כל זה הצטמצמו כל חייו בי, רצוני לומר, אני נהייתי בעיניו האמצעי האחד להשיג על ידו את אידיאלו החברתי. הצטיינותי היתה לו למגן בפני הקמים עליו להשתיקו — כשנתעורר בו החפץ לחוות דעה — ולסטור על חוטמו כשהוא תוקעו במקום שאינו צריך. הלא אב הוא ל„עילוי-העיר“!

עלי היו, אמנם, מערערים. רבים מצאו בי מגרעות, שהיו מכעיסות את אבי מאד והביאוהו לנקום בי את נקמתו. בביית המדרש היו המקנאים בי מקפחים אותי בשאלות, משימים מכשולים על דרכי, הודפים אותי, מקנטרים בדברים. לכאורה היתה שליחת-ידם זו מטוב-לב, ואולם לא חסרה בזה גם מין משטמה נלעגת, מיוחדת. אבי היה עומד עליהם בזה השעה, מביט בי באלכסון ומצפה, שאצטין במלחמת-דברים מחוכמה, בתשובות של גדול, וצפיתו זו היתה מתלווה בזעזוע-עצבים, בהרעמת-פנים; עד נפשו נגעו תהלוכות ומנהגי, כי הם היו צריכים להיות קרנים לנגח בהן את משנאיו וכל הנחרים בו, ובהיכזב תוחלתו היה שופך את חמתו עלי, וה„עולם“ היה נהנה מזה. האספסוף ועמיהארץ התייחסו אלי כמו לתלמיד-חכם: מבלה-עולם קטן... ובעיני הכרסנים ושלי-העולם, כביכול, שלנו לא ישרתי באמת. ואף מגדיל, בעל-בית-מעוננו, אהב תמיד להוכיח לאבי, כי כפני איש זקן פני, כי „בטלך“ אני במילי דעלמא, בעל מרה שחורה, זר בתהלוכותי, טיפש גמור. אבי זעם. הוא רצה לשמוע רק תהילות. אני הייתי „מנגינתו“ בכל מקום שעמד. בעיניו לא היה לכל אנשי העיר שום ענין אחר

מלבד „ירמיה שלי“. דמיונו זה נתחזק יותר כשעברתי מחדרו של המלמד-דרדקי לחדרו הוא, ובזכותי ניתנו על ידו אחדים מטובי התלמידים שבעיר. לי עוד לא מלאו אז שבע שנים. על ספר ויקרא, במדבר, חצי ישעיה ועל אחדים מספרי תרי עשר כבר עברתי. הקריאה העברית, אמנם, עוד היתה עלי קשה קצת; בכל זאת התחיל אבי ללמדני מסכת בבא מציעא כדי להתראות, ויחרש את כל האזנים באגדות ובגזמאות שהיה מספר:

— היאמין ר' משה, הלא הוא התחיל מיד מ„שנים אוחזין“ ולא מ„המפקיד“. וכי נפקא לו מינה?.. המעשה הוא כך... ביום הראשון... „זה אומר כולה שלי וזה אומר חציה שלי — זה גוטל...“ בקיצור, מיד הוא מעמידני בקושיית המהר"ם, כמו שאנכי יהודי... זה הקטן!.. אני איני יודע מה להשיב, כמו שאנכי יהודי, והוא אינו מניח: תרץ לו קושייתו! חוה-ה... אני מעיין במפרשים, הנה והנה — המהר"ם!..

ואגב גררא הוא מוסיף, שהושיב אותי בכיתה אחת עם יעקב בן ר' משה זה.

השתדלותו הוא וגם השוקתי אני לעשות לי שם השיגו לאט-לאט את מטרות. אבי החל להרגיש, שמעתה אין עוד הרשות לקצין ודומיו לדחותו בבוז: „שלום גציל, כמה פעמים הוגד לך, כי לא למלמד להתערב בענינים כאלה!“ — הן הוא אינו עתה מלמד פשוט. כל העולם יודע, כי בדמות נער משונה ויחף גדלים בביתו אלפיים רובל נדוניה, כי ליהודית זו שפניה מגומרים בגומות קטנות וכחמים גדולים, בטן מבורכה, מקור „עילויים“.

וכשהיה לבו טוב עליו ואשרו היה משתפך על כל גדותיו

ומתפרץ החוצה, היה בא לחלקו עם יהודית זו, שברגעים אלו היתה שוכחת את כל יסוריה וביונותיה ומתמלאה הכרת טובה ונחת אין קץ. רגליו הוא מרכיב זו על גבי זו, מסתמך על דופך הכסא, נותן רוח בין מלה למלה ומאריך בהנאה בסיפור — „יקר־תפארת־גדולתו“: איך שהוא אינו ככל המלמדים, מלמד הוא רק בחדר ו„בעל־בית“ בכל מקום. גם בבית הגביר היה בתג העבר.

— התביני, יהודית?

— מבינה אני, מבינה... מה יש פה להבין?

— אי, אשה לעולם אשה היא! אינך יכולה להבין... הן לקצין היתה חנוכה־הבית, ויקרא להרב, למשה שמריליס, לר' צדוק ה„נכד“, לאלים־המלוכה... הן ישראל מלמד־דרדקי לא היה שם... ואני במלתא דבדיחותא קורא לקצין: ר' נתן, אני אומר, ר' נתן! א—א—א... ר' נתן —

— וכי מה אני אומרת?.. הלא אתה יודע, שאז לא הגדתי לך דבר אחרי ששבת... אין זה מטבעי, כשאר נשים, כזו, למשל (אצבעה רומזת על החדר השני, מעון־מרים)... ואולם, בכל זאת, שלום גציל, בכל זאת... חירנפשי, כי טוב עשית אילו שבת ישר מבית־המדרש אל אשתך וביתך... חירנפשי... הכל הנעימות היא אצל גבירים?.. לא גרוע היה אצלנו, ברוך השם, מאשר אצל כל היהודים... הנזיד היה כבודלח... כל ברך תרגלתנו הצהובה היתה שם... והפשטידה נמסה בפה... ואם לא כאצל קצין — מה בכך? ברוך השם! וכי העיקר הוא להיות זוללים וסובאים? מה?

— „כאצל קצין“ — לועג אבי ומתלהב — אי, חכמה!

הלואי וראיתי בחתונת ירמיה שלנו ההצי ממה שראיתי שם!.. שאל־יגא מה חסר שם!.. כל מיני מאפה, כל מיני מגדנות, כל מיני דגים ובשר, כל מיני לגימה!.. והגבירה התנוססה בשעו־זהבה... כל מאכל אשר נאכל...

— בקיצור... — מעירה אמי בחשאי — בעד כסף של זרים הייתי גם אני „בריה“ והייתי יכולה גם אני להכין ולאפות הכל...

— אי! — מוחה אבי בתנועה משונה, כאומר: אל תהי

פתיה! אזנים לכותל... דברים הללו אסורים!..

— וכי מה אני אומרת?.. אני אומרת רק... טוב, טוב שאתה בא בין הבריות, מלאכתך בכך... ואולם לכל גבול... אילו היית בא בעתך, כי עתה לא נשבת חגי... אמרתי: יבוא היום־טוב, החג האהוב... נשב אל השולחן כולנו... אדע גם אני, שחג לישראל... האומנם לי אסור לקבל קצת נחת בעולמי? ועתה... אתה באת בערב... שיכור כלוט. ירמיה ישב בפניו כחוטא... רחמנות היתה להביט עליו... ישב, ישב — ויישן...

— ירמיה! — זוכר אבי את העיקר — הוא הדבר אשר אני אומר, שאת אינך יכולה להבין!.. קצין אומר: „לחיים, שלום גציל!..“ ור' צדוק ה„נכד“: „לחיים, שלום גציל, מה הקטן שלך?“ והרב אומר: „זה הקטן גדול יהיה!..“ והוא מתמוגג...

ד

ובכל אלה, או, יותר נכון, הודות לכל אלה, היתה השגחת אבי על „זכותו היתירה בחיים“ עזה ותקיפה ביותר. הוא שם עין־שוטר קשה על כל צעדי, על כל הליכותי, לא נתן לי מנוחה...

הוא יסרני קשה על כל פסיעה, על כל דיבור קל, על כל תנועה, שהיו לא לפי רוחו. הכל מביטים עלי, הכל מתבוננים בי — ועלי לספור את צעדי, להיות נקי מכל כחם. עוד זאת: הוא דרש ממני רק להפליא. לבטל בהצטיינותי את האחרים, אבל חלילה לי מלהיות אחר מעיקרי. עלי להידמות לכל — ולעלות עליהם. הוא רדפני על שאיני מדקדק כלל במלבושי, על שאני שקוע במחשבות. זה לא צריך!..

לא פעם ניתכה עלי חמת אבי על „הרגלי המתועב“ לסובב את העניים, המחזורים בעיירות עם חבילות של ספרים ומעשיות בעברית וז'ארגונית, בשעה שהיו משטחים את סחורתם על השולחן שלפני התנור בבית המדרש. כל צרימותיו באזני ודחיפותיו בכתפי לא העתיקוני מאותן קופות-הסיפורים, אשר בעיקר הדבר בושתי לטפל בהם, מאשים את עצמי על שאני בוחר בהבל ובקלות, ויחד עם זה חשבתי את עצמי למאוס בהחלט בשעה שנמצאה בידי — כמקרה יוצא מן הכלל — פרוטת נחושת לשלם להמ"ס שכר-קריאה. בשאר הימים הייתי רק עומד ומביט על משאת-נפשי בגעגועים רבים ובהכרה מדאיבה, כי לא בידי טובי. גם הסיפורים הקטנים של שמ"ר ו„תלמידיו“: „המניס מפלה“, „געדל פאך פעטש“, „דער ישיבה בחור“, וכאלה לאין מספר, היו לי למשיבי נפש. ופעם הגיע הדבר אפילו לידי כך, שלא הכינתי את השיעור! נזדמן לי המעשה בשבתי צבי ימח-שמו. ר' חנן-נתן לא ידע כלל מכל עיניי על הנת „הצבי המרדח“ ועל שלא עלה הדבר, ולא הבין בשום אופן איך שכחתי לגמור את הסוגיה (מסכת „כתובות“ למדתי אז), שיש לה „מהר"ם-שיפים" יקרים כאלה ושנוגעת היא אל הלכת הטור „יורה דעה“, שלמדנו באותו היום, מפני מעשה של שטות. בחור בר-דעת!.

XX

[תל-אביב] נחלת בנימין¹⁷ יום ה' [28.8.13]

יוסף חיים

אתמול חשבתי הרבה על המכתב שאערך אליך והיום קבלתי את מכתבך השלישי ונתבלבלתי מתוך רצון להיות כעת על ידך — בימים הטובים שבינינו. לא לברכה היא לי אסיפת גננות זו. ועוד חשבתי, שלמרות כל הטוב שהנך נהנה ממנו כל כך בימים האלה בירושלים היה צריך שתחליף את האויר ושתעשה דבר מה למצב בריאותך הרע. אפשר שמימי ירושלים מוזיקים לך. בכלל אם חולה הנך במשך כל הקיץ צריך לנסות חילוף אויר. ואחותך כה מצטערת שאין אתה רוצה לבוא אליה.

אתמול כשישבתי בלילה על החול שקעתי בחלום כל כך יפה. יוסף חיים, אם יכול אתה לרגע להאמין שיוטב לך פה, בוא לאיזה ימים, בוא ידידי. על החול לרעש הים ולאור האורות המהבהבים במרחק שבה המנוחה ללב האדם. ואם חילוף האויר לא יביא את התועלת המקווה, שבעתים תהי יקרה או ירושלים. בכל אופן אלך מחר לפנות ערב לרכבת. בריאה אני, רק שלשום נדמה היה לי שהתקררתי. ענין הורי גורם לי צער.

אפשר שביום השלישי אהיה חופשית. לו היית בא מחר היינו אחר כך יכולים לנסוע לאיזו מושבה, או אם תרגיש את עצמך טוב פה נשאר זמן מה ונטייל על שפת הים. אני בטוחה שיוטב פה מצב בריאותך.

על געגועי לכבי איני רוצה לדבר. אתה יודע אותם. את ראשך הייתי לוקחת לזרועותי ומכסו נשיקות. כן רבים היו יסורי ונכונה אני לסבול עוד וכלבי לא תכבה התקוה שאתה תוכל ברגע אחד גדול דאס אללעס אויסקויפען.¹⁸ ובלי משים מתיצבת לפני תמונה מ"חטא ועונשו", אותה תמונה שבאה בסוף הספר, כשרסקולניקוב כורע על ברכיו לפני סוגיה. יהושע נסע אתמול לראשון¹⁹ ואפשר שלא ישוב לפני השבת. אי נעימות מרחפת בינינו. הוא יודע שקבלתי ממך שני מכתבים. האייטלקייט²⁰ שלו סובלת שלא הראיתי לו אותם. אולם על זה נדבר עוד איזו פעם.

מחר אכתב לך עוד. לא מחר. מחרתיים, אם לא תבוא.

שלום לך מאת ידידתך הנאמנה.
חיה

יום ו' לפנות ערב. [ירושלים, חותמת הדואר 29.8.13]

קבלתי את מכתבך. לנסוע איני רוצה. טוב לי פה, אף כי לראותך הייתי רוצה באופן אשר לא יכלתי לפלל לו. אדם משונה אני ולא לא-חולה. אבל את הלא יודעת זאת. חום אין, וגם שאר הדברים כמעט כחקונם. בשינה חלומות טובים. גי'עדן התחתון. הנושק [מחוק בקו] י.ח.

[ירושלים, 1.9.13]

ידידתי,

גם תמול גם היום לא היה מכתב ממך. אילו ידעתי, שזה מפני שאת עסוקה – לא היה לבי מהסס. עכשיו שאני חושב: אולי זה מפני שאת אינך יכולה ללכת לפוסטה – אני מפחד ומנבא לעצמי רעות. מלבד זאת עשיתי ביום הששי העבר, בקבלי את מכתבך האחרון, שטות, ששלחתי לך גלויה. את מכתבך קבלתי לפנות ערב, ולא היתה כבר שהות ללכת לפוסטה, עמדתי וכתבתי את המילים האחדות על רגל אחת, על גלויה שנמצאה אצלי ושמתי בארגז ברחוב יפו. אח"כ הצטערתי על ששלחתי גלויה מטעמים מובנים. ביום השבת כתבתי מגילה ארוכה וקרעתי, כי אחר כך מצאתי שיש בה הרבה הפרזות ולא דברי אמת. גם אתמול כתבתי איזו שורות, אבל היום כבר אין מצב־הרוח לשלחן. גלוי־לב אני שם יותר מדאי.

הרבה אני הוגה בימים אלה כך וביחוסנו, הרבה מאד. אני רוצה לראותך ועורג אליך, אף על פי כן אם תתעצלי לשוב ירושלימה – אל תביאי את הקרבן הזה ושמעני לקול לבך. באמת ובתמים אני אומר זאת ובלי כל "כוונות מיוחדות" (מה שקורין "ואדניע מיסלי" ²¹). לבוא ליפו ולנסוע אתך לאיזו מושבה לא אוכל, כי נוכחתי, שכל אושרי בימים אלה הוא רק בזה, שאין לי צורך להפגש עם שום בן אדם. הטעות היתה רק בזה, שחשבתי כי גם לראות אותך לא ארצה, כלומר, אוכל לחיות במנוחה גם בלי זה, והנה...

בדאי את יודעת, כי יסורים נכוננו לשנינו בבואך עתה הנה. ריקנות לא תהיה: אכילה ביחד, למוד תנ"ך, קריאה בשופמן, טיול לכרם אברהם ולקבר רחל אמנו (אם לא אחלה). ריקניות לא תהיה. אם יהיה בי הכח, כמו בימים האלה, לנשק לך כאשר חפצתי ולשימך כחותם על לבי – ודאי שהריקניות תחמעט עד גבול האפס. ואולם יסורים יהיו. את יודעת, כי יסורים יהיו מצד אופיי הקשה והבלתי־בטוח ועשי כאשר יורך לבך. הנני מצרף פה, סוף־סוף, שורות אחדות מן הדברים שכתבתי אתמול לעצמי בנוגע למכתבך האחרון. אם יש גם לך דברים כנגדי – אל תעלימי.

אתמול נגשתי לתרגום ה"אורגים" ²². איזה מין ארג זה parchent ²³ ומה שמו בעברית או ברוסית? אולי תדעני? במילון אין.

אולי תוכלי להשיג ביפו בשבילי את הדרמה של טולסטוי "Блaсmб Mбuбe" ²⁴? והיי שלום, חיה, בחי, וכתבי באפשרות הראשונה שתים־שלוש מלים. הנושקך נשיקה ארוכה י.ח.

21. רוסית – כוונות צדדיות.

22. מחזה של גרהארד האופטמן. פורסם בקובץ ספרותי של "האחדות", ירושלים תרע"ד.

23. אנגלית – פשתן גס.

24. רוסית – "שלטון החושך".

[יפן, 26.5.14]

יום ג' צהרים.

אש"ש, קכ"ה...

ראשי תיבות:

אכילה, שתייה, שינה -

קריאה, כתיבה, הגהה -

בזה ביליתי יום אתמול והיום. זהו סדר הימים. הכל איפוא בשלום ובמישור. כה לחי. ואת?
שמחי, חיה, בימיך אלה ושכחי עמל ותלאה. בבוקר חשבתי לכתוב לך בצהרים מכתב
ארוך, אבל עתה כשבאתי לידי כך - שרייבט זיך עפיים גיט!

אגיד לך האמת: בבוקר חשבתי לכתוב לך על דברים שונים, שבעל פה קשה לדבר
עליהם, ורק בכתב יתבררו ויתלבנו, אבל עתה כשבאתי לכתוב - אין המבטאים הנחוצים!
ואעפ"כ אגיד לך הרהור אחד מהרהורי, ואת בודאי תביני אם תרצי להבין. כלומר, תביני
את כל מה שצריך להבין בהרהור זה כמו שהוא -

והוא: האם התעלטה חיה עי"ז שנישאה לי אם לא?

ביני! לא על אושר אני מדבר, כי אם על התעלות בתכונה ובנפש.

אמנם, יודע אני: האדם המאושר הוא גם האדם הטוב, ומי שאינו מאושר לא יכול להיות
גם טוב... היסורים אינם מעלים את האדם...

ובכל זאת... אם אינם מעלים, הרי הם מלמדים...

אני את האושר לא נתתי לך, שהרי אני בעצמי האיש שהוא ההפך מאושר בכל אשר
יפנה. אבל אף על פי כן יודע אני, שאילו התעלית מעט על ידי נשואינו או במילים אחרות:
אילו למדת דבר-מה מהם, כי אז היית מוצאת גם בי כמו שהנני וגם בחיינו ההווים איזה
חפץ...

ביני נא! אני איני מטיף מוסר. אני איני תמים וטפש כל כך. אני יודע מה את יכולה ומה
אינך יכולה, ובמה שאינך יכולה - הלא לא יועילו כל דברי מוסר. אני, חיה, מבין הכל
ויודע הכל. הכל, הכל.

ובכל זאת...

אמרי: האם לא כמפטפט הנני בעיניך? ואעפ"כ, דעי, ואת אמנם יודעת, שאני איני
מפטפט, שאני ההפך ממפטפט!

ואם תשאלני את מצידך: ואתה, ר', יוסף חיים, אתה התעלית? -

אוכל לענות לך: לא! אני לא התעליתי! אבל ראיתי ולמדתי הרבה, העמק הַעֲמֻקָּתִי. על
מקום אחד לא נשארתי. דברים חדשים נתגלו לי, ועל זה אני אסיר-תודה. ונכון לכל. את
שומעת? לכל! לכל אשר ינדע לי. את שומעת?

ואת? שכחי, חיה, עמל ותלאה, חיה. למצער לימים אחדים.

ממני יידך אמת, הנכון להחזיק בך ולהיות לך לסעד עד כמה שידו מגעת ומבקש זאת גם
ממך.

יוסף חיים

בפוסטה

קראתי את השורות האלה טרם אשלחן. מוכן שאיני שבע-רצון מהן. אעפ"כ אמרי
בעצמך - היכול אני לבלי לשלוח לך היום את המכתב? את הלא תחכי, ולכתוב אחר אין
כבר שהות. וגם לא טוב לדון מכתבים בגניזה.

[עין-גנים, סוף פברואר 1920]

קראתי מה שכתבת ושלחת לי. אני יודע זאת מזמן. אבל לתקן את זה אין בכוחי. אני איני יכול להיות בעל. מצד זה לך הצדק הגמור. ואם את רוצה להפטר ממני באופן רשמי, היינו על ידי גט, אין לי שום רשות אנושית למנוע את זה ממך.

את יודעת, שלי היה כל הזמן וגם עתה יש לי רק חפץ אחד: להיות על יד אורי ניסן. אבל אם אין לי רשות לזה, מפני שאני יכולה לשאת עוד את העבודות, אני נכנע לכל דרישה. מי יתן ותמצאי מעט אושר, כי כאשר יהיה טוב לך, יהיה טוב גם לאורי ניסן, ושום ענין אחר בחיים אין לי. את זאת את יודעת. אני, בכל אופן, אלך אחר הפסח לטבריה. ואת לכי לירושלים או השארי ביפו – כמו שתמצאי לנכון. אבל עוד הפעם: אם לטובתך נחוצה גם איוז פורמליות, אז אני נכון בכל שעה לזה בין מטבריה, בין מכל מקום שאהיה. אם תמצאי לטוב בכדי שלא לקרוע את לב הילד האומלל לבלי לעשות שום שנויים עד שיפתח העולם, ומי שהוא מאתנו יוכל לצאת לחוץ לארץ – הנני מסכים גם לזה. לי אין עצות ואין הצעות, כי עיקר חשבונותי נגמרו וכאשר אבדתי אבדתי.

[יח"ב]

[יפו, 18.7.20]

יוסף חיים.

דרך חיינו המשותפים – דרך הגיהנום היתה. עברנו היום את המדורה האחרונה ונפרדנו. לו ידעתי מה נוראה היא מדורה אחרונה זו, אפשר שהייתי נשארת בגיהנום, בלבד שלא לעבור אותה. אולם עברנוה. רוחי דוכאה עד היסוד. ודבר אחד אני יודעת: את חטאינו זה לזו כפרנו. בשם ילדנו היקר אני מושיטה לך יד לשלום ולא לרוגז. דרכינו נפרדו, אולם יחסינו לא נפסקו. רוצה אני בשלום ביני וביני אבי בני. אני נוסעת לשנה ואם לאורי לא יהיה טוב באירופה – אשוב עוד קודם. בשובי אסתדר באחת הקבוצות בתור מתנכת, אפשר בקרבת בתיה,¹³⁸ כי נחוצה לאורי משפחתיות, אנשים קרובים ואוהבים. כל הזמן שאשאה בחוץ לארץ אהיה מוכן וקוקה לעזרתך – עזרה חמרית. הייתי רוצה לדעת באיזה גבולות תהיה עזרה זו. והייתי רוצה שמעת לעת תכתוב אלינו ותהיה זאת העזרה הרוחנית.

חיה

138. אחות יח"ב, אז חברה בקבוצת כנרת.